

Katowice, dn. 02.09. 2023

Dr hab. Irena Pilch
Instytut Psychologii
Uniwersytet Śląski

Recenzja

**Rozprawy doktorskiej mgr Tomasza Zajęca
pt. „Indywidualne korelaty agresji reaktywnej w warunkach możliwości
powstrzymania się od odwetu”
napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Władysława Łosiaka**

Przedłożona do oceny rozprawa doktorska mgr Tomasza Zajęca koncentruje się na problematyce potencjalnych uwarunkowań agresji reaktywnej, szukając ich pośród cech indywidualnych osoby prezentującej agresywne zachowanie w odpowiedzi na prowokację. Kwestia ta wydaje się bardzo istotna zarówno z poznawczego, jak i praktycznego punktu widzenia. Teoretyczną podstawę pracy stanowi teoria agresji Leonarda Berkowitza, zaś badanie własne, którego celem była weryfikacja modeli, w których zmiennymi niezależnymi były wybrane cechy indywidualne oraz płeć, zmienną zależną stanowiła agresja reaktywna, zaś stany emocjonalne pełniły rolę mediatorów, zrealizowano z zastosowaniem metody kwestionariuszowej oraz symulacji komputerowej.

Rozprawa doktorska składa się z siedmiu rozdziałów, z czego cztery pierwsze stanowią część teoretyczną, rozdział piąty prezentuje metodologię badania własnego, zaś kolejne zawierają wyniki badania oraz dyskusję. Praca zawiera także streszczenie, spis treści, zakończenie, spisy tabel i rysunków oraz aneks, w którym umieszczono wykorzystane w badaniu narzędzia badawcze. Cała praca liczy 250 stron, w tym 196 bez bibliografii i aneksu.

W czterech rozdziałach części teoretycznej Autor omawia zagadnienia związane z agresją, definiując to pojęcie, przedstawiając rodzaje agresji, teorie dotyczące agresji, oraz różnice płciowe dotyczące agresji. Najwięcej miejsca poświęcono omówieniu koncepcji

agresji reaktywnej w ujęciu Berkowitza, na której opiera się ta praca. To obszerne (liczące prawie 100 stron) wprowadzenie teoretyczne prezentuje wybrane treści bardzo szczegółowo, ich kolejność jest logiczna i tworzą one spójną całość. Dużą uwagę poświęca Autor koncepcjom i badaniom „klasycznym”, dziś już stanowiącym historię psychologii. Tę tendencję potwierdza także analiza bibliografii – wiele cytowanych pozycji to dzieła sprzed wielu dziesiątków lat. Taki wybór źródeł ma swoje uzasadnienie zważywszy, że jako podłoże teoretyczne badania Autor wybrał klasyczną koncepcję Berkowitza. Niemniej jednak, moim zdaniem, praca zyskałaby na szerszym uwzględnieniu także najnowszej literatury.

W rozdziale piątym zaprezentowano kwestie metodologiczne związane z badaniem własnym. Autor sformułował sześć problemów badawczych, przy czym pięć pierwszych stanowią pytania o związki pomiędzy zestawem cech (agresywność i jej składowe, afekt pozytywny i negatywny, depresyjność, impulsywność i jej składowe, kontrola ekspresji emocji i jej składowe) a agresją reaktywną okazywaną w odpowiedzi na prowokację. Do tych pytań badawczych dołączono hipotezy proponujące kierunek zależności, i każdorazowo hipotezy o mediacji, przypisujące afektowi pozytywnemu i negatywnemu (rozumianemu jako stan) rolę mediatorów pomiędzy każdą z kolejnych zmiennych a agresją reaktywną. Autor stara się uzasadnić postawione hipotezy, odwołując się do prac Berkowitza, ale także do wyników innych badań nad agresją. Nie są natomiast wystarczająco, moim zdaniem, wyjaśnione powody tego, że afekt pozytywny i negatywny w każdym przypadku pełnić powinien rolę mediatora tych zależności. Szósty problem badawczy ma inny charakter i dotyczy różnic w poziomie wykonania zadania oraz w częstości stosowania nieagresywnych sposobów działania pomiędzy wyróżnionymi przez Autora grupami osób, różniącymi się częstością stosowania agresji reaktywnej w symulacji komputerowej.

Korelaty agresji reaktywnej mierzono kwestionariuszowo, przy użyciu znanych i dobrze ocenianych kwestionariuszy, zaś agresję reaktywną z zastosowaniem symulacji komputerowej, w laboratorium psychologicznym, przy czym procedura została adaptowana – zmodyfikowana i skrócona przez Autora. Procedura badania została opisana starannie. Grupa badawcza składała się z 216 ochotników, zaś w analizie wykorzystano wyniki 210 osób. Reasumując, rozdział metodologiczny zawiera wszystkie wymagane elementy, napisany jest w sposób klarowny. Nie znalazłam natomiast informacji, że badanie zostało zaaprobowane przez komisję etyki, co byłoby korzystne zważywszy, że wobec uczestników zastosowano instrukcję maskującą (wprowadzającą w błąd).

Rozdział prezentujący analizę wyników badania własnego składa się z dwóch części. Pierwsza z nich przedstawia statystyki opisowe i korelacje pomiędzy zmiennymi. Część druga zawiera weryfikację hipotez badawczych. W części pierwszej zaprezentowano m. in. rezultaty testu Shapiro-Wilka, którego wyniki (w całej grupie) pokazały, że tylko dwie zmienne mają rozkład zbliżony do normalnego, stąd Autor podjął decyzję o przyjęciu – jako dodatkowego kryterium – arbitralnie przyjętych wartości skośności rozkładów (gdy skośność mieściła się w przedziale od 1 do -1, to rozkład został uznany za symetryczny). Po tej poprawce nadal 3 zmienne (negatywny afekt, depresja, agresja reaktywna) nie spełniają przyjętego kryterium, ale tylko jedna z nich (agresja reaktywna) poddana została procedurze normalizującej rozkład. Wykorzystanie skośności jako dodatkowej informacji o rozkładzie zmiennej jest uzasadnione, jednak nie jest to zabieg rutynowo polecany, dlatego dobrze byłoby, aby Autor podbudował swoją decyzję odwołując się do rekomendacji specjalistów (w obszarze analizy statystycznej). Dodatkowo, także wartości kurtozy mają znaczenie dla oceny symetryczności rozkładu. Ciekawa jestem także, jaka była przyczyna podjęcia decyzji o zastosowaniu przekształcenia normalizującego rozkład dla agresji reaktywnej, oraz odstępianie od tego w przypadku negatywnego afektu i depresji, oraz jakie były parametry rozkładu zmiennej agresja reaktywna po zastosowanej transformacji logarytmicznej (tj. czy transformacja faktycznie „poprawiła” parametry rozkładu zmiennej).

W pierwszej części rozdziału Wyniki przedstawiono także korelacje między zmiennymi, jednak weryfikacja hipotez o zależnościach nie została dokonana na ich podstawie, lecz na podstawie serii analiz regresji ścieżkowej. W stosunku do tych analiz Autor deklaruje (dwukrotnie, ss. 131 i 143) iż wykonano dodatkowo niezbędne analizy, których celem jest sprawdzenie stopnia spełnienia założeń dla wykonanych modeli. Jednak w pracy nie znalazłam wyników tych analiz, a jest to ważna informacja, na podstawie której czytelnik mógłby ocenić wiarygodność wyników analiz regresji. Na przykład, wysoka korelacja pomiędzy podskalami poszczególnych narzędzi mogła stanowić problem w przypadku niektórych z analizowanych modeli. Brakuje też współczynników dopasowania dla każdego z nich.

Autor przedstawił każdorazowo dwie wersje analiz regresji: z użyciem wyniku ogólnego danej skali oraz z użyciem wszystkich wyników cząstkowych dla danej skali (tzn. podskal) w roli predyktorów. Wyniki analiz zostały przedstawione trzykrotnie: w tabelach, w formie modeli ścieżkowych, oraz w formie opisu. Przyjęta forma prezentacji wyników, mimo

iz informacje powtarzają się, jest bardzo przyjazna dla czytelnika i dzięki niej można łatwiej orientować się w licznych zależnościach.

W tym miejscu chciałabym odnieść się do dwóch kwestii związanych z hipotezami i ich weryfikacją. Po pierwsze, hipotezy o związkach pomiędzy każdą z wybranych zmiennych indywidualnych a agresją reaktywną są tak sformułowane, że sugerują raczej poszukiwanie zależności korelacyjnych pomiędzy parami zmiennych. Gdy następnie grupa takich zmiennych (np. cztery podskale kwestionariusza agresji) jest wprowadzona do równania regresji, współczynniki regresji nie będą tożsame ze współczynnikami korelacji, gdyż pokazują one związek predyktora ze zmienną zależną przy jednoczesnej kontroli oddziaływania pozostałych predyktorów. Tak więc wynik regresji być może nie jest najlepszym źródłem informacji o tym, czy zachodzi związek pomiędzy dwoma zmiennymi. Dodatkowo, Autor często nazywa zmienne mające status zmiennych zależnych „korelatami” agresji reaktywnej, a także wyraz „korelaty” zawarty jest w tytule rozprawy, co także sugeruje, że zastosowano analizę korelacji. Korzystając z tabel korelacji (zamieszczonych w części wstępnej rozdziału Wyniki), możemy dojść do wniosku, że zdecydowana większość zmiennych osobowych korelowała zgodnie z przewidywaniami Autora, czego nie można niestety powiedzieć o wynikach regresji.

Po drugie, każda hipoteza o związkach została uzupełniona hipotezą o mediacji, przy czym dla każdego z predyktorów agresji reaktywnej zaproponowano te same dwa mediatory (afekt pozytywny i negatywny, mierzone jako stan). Ciekawym pomysłem mającym walor nowości było zaproponowanie afektu pozytywnego (rozumianego jako stan) jako potencjalnego mediatora analizowanych relacji między zmiennymi, jako że w literaturze w kontekście agresji reaktywnej analizuje się głównie afekt negatywny. Natomiast problemem było dla mnie niewystarczające wytłumaczenie roli zmiennych-mediatorów w całym projekcie. Szczególnie ten brak odczuwałam w odniesieniu do dyskusji wyników. Zmienna-mediator jest zwykle rozumiana jako mechanizm, za pośrednictwem którego zmienna niezależna oddziałuje na badane zjawisko (tu: agresję reaktywną). Jest więc „mechanizmem”, za pomocą którego jedna zmienna wpływa na inną zmienną (por. np. Mc Kinnon i in. 2007; Mc Kinnon i Fairchild, 2009; Cichocka i Bilewicz 2010). Zatem zarówno na etapie planowania analiz, jak i dyskusji wyników, ten aspekt analiz mediacji powinien być wprost dyskutowany.

Poszukując odpowiedzi na ostatnie pytanie badawcze, dotyczące potencjalnych różnic w poziomie wykonania zadania i częstości stosowania strategii nieagresywnej pomiędzy grupami różniącymi się częstością występowania agresji reaktywnej w grze, Autor wykonał analizę wariancji. Analizy te i ich interpretacja nie budzą zastrzeżeń.

Ostatni rozdział pracy, prezentujący dyskusję wyników badania, rozbity został na dwa podrozdziały. Pierwszy z nich przedstawia ponownie (w skrócie) wyniki badania, odnosząc je do sformułowanych na wstępie hipotez. Niestety, ta część jest trudna w percepcji. Dodatkowo problem stanowią błędy wynikające z braku precyzji. I tak, na s. 174 stwierdzono, że H1.1. i H1.3 zostały potwierdzone w odniesieniu do ogólnej agresywności i wrogości, jednak w rzeczywistości dotyczy to w pełni tylko H.1.1 (s.147). Na s. 175 stwierdzono, że H4.1 została całkowicie potwierdzona, tymczasem nie została ona potwierdzona dla dwóch (z trzech) komponentów impulsywności (impulsywność motoryczna i brak planowania, por. tab. 22). Na s. 176 skonstatowano, że H6.1 została potwierdzona, jednak została ona potwierdzona jedynie częściowo. Z kolei interpretacja wyników badania zasługuje moim zdaniem na docenienie w tym aspekcie, że Autor poszukiwał potencjalnych uzasadnień faktu, że część hipotez nie znalazła potwierdzenia w zebranych danych. Czasami było to bardzo trudne zadanie, tak jak w przypadku gniewu, który, jak pisze Autor, „okazał się nieistotnym korelatem agresji reaktywnej, wbrew temu, co wynika z założeń neoasocjacionizmu poznawczego” (s. 179). Ponownie wracając do różnicy pomiędzy „korelatem” (współczynnik korelacji) a „predyktorem” (analiza regresji), chcę w tym miejscu przywołać wartość współczynnika korelacji pomiędzy gniewem a agresją reaktywną (tab. 8), który wynosi $r=0.33$, $p<0.001$. Uzyskana korelacja jest więc całkowicie zgodna z założeniami teorii, stanowiącej podłoże tej pracy. Ten sam problem dotyczy innych zmiennych (agresja fizyczna, agresja słowna, depresyjność, brak planowania).

Oceniając rozprawę mgr Tomasza Zajęca od strony formalnej stwierdzam, że została ona przygotowana zgodnie z wymogami pisania prac naukowych. Napisana jest w sposób komunikatywny, zawiera starannie przygotowane tabele i schematy, co znacznie ułatwia odbiór pracy, a niezbyt liczne błędy językowe i typograficzne nie wpływają istotnie na odbiór całości.

Podsumowując, mgr Tomasz Zająć zaplanował i przeprowadził interesujące badanie empiryczne, którego wielkimi zaletami są: mocne ugruntowanie w teorii oraz wykorzystanie symulacji komputerowej do pomiaru zmiennej zależnej (agresji reaktywnej). Przeprowadzenie badania było czasochłonne i wymagało zdecydowanie więcej pracy i

wysiłku w porównaniu z najczęściej prowadzonymi badaniami kwestionariuszowymi. Temat wybrany przez Doktoranta dotyka kwestii ważnych z punktu widzenia praktyki psychologicznej oraz wyzwań codziennego życia, co jest dodatkowym atutem tej pracy. Analiza statystyczna wyników, mimo pewnych uwag krytycznych przedstawionych przeze mnie powyżej, została wykonana i opisana poprawnie. Mimo że hipotezy zostały potwierdzone jedynie częściowo, Autor włożył duży wysiłek w próbę wytłumaczenia potencjalnych przyczyn każdego wyniku. Autor wykazał się także dużą wiedzą teoretyczną w obszarze związanym z tematem badania. Na tej podstawie formułuję poniższą konkluzję.

Konkluzja

Stwierdzam, że praca doktorska mgr Tomasza Zajęca spełnia wymagania ustawowe stawiane rozprawom doktorskim, określone przepisami art. 13 Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym, wraz z późniejszymi zmianami, to znaczy stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną w wybranej dyscyplinie naukowej oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Rekomenduję więc Radzie Dyscypliny Psychologia Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie przyjęcie i dalsze procedowanie przewodu doktorskiego mgr Tomasza Zajęca.